

TACITUS*

I. TÓTH ZOLTÁN
EMLÉKÉNEK

Egy század híján kétezer éve, hogy a legnagyobbnak emlegetett római történetíró, Cornelius Tacitus megszületett. Az ilyen alkalom mindig jó emlékeztető. Emlékezzünk tehát mi is «régiekről», adjunk számot arról, hogy a világirodalomnak és a történettudománynak ez a nagysága mennyiben jelent számunkra is eleven értéket, és hogy jelenünk élése, jövőnk formálása közben híven sáfárcodunk-e azokkal a kulturális kincsekkel, amelyeket a múlt — ebben az esetben a régi Róma — felhalmozott.

Tacitus megismerésére régebben nem kellett csábítani az embereket. Mert ha igényessége miatt népszerű tömegolvasmány nem volt is soha, és sajátos előadásmódját még egy fordítónak sem sikerült megközelítenie, egyes korokban minden nehézsége ellenére is valóságos Tacitus-kultuszt figyelhetünk meg. A «magas, komoly, hazudni büszke» Tacitus (Kazinczy) varázserővel hatott mindazokra, akik «nehéz, rögzös, zordon-beszédű» dikciójának befogadására, nem egykönnyen követhető gondolatmeneteinek kibogozására, egy-egy szóval messze távlatokat nyitó célzásainak megfejtésére vállalkoztak. Nem volt olyan utóélete, mint pl. Horatiusnak, vagy Ovidiusnak, olyan sokan sem olvasták, mint római elődei közül Sallustiust, vagy Liviust, mégis tagadhatatlan tény, hogy időnként még fokozottabb érdeklődéssel mélyedtek tanulmányozásába, — nyilván, mert vártak tőle és találtak is benne valamit. Egészben véve mégis szfinksz maradt, rejtélyes, kiismerhetetlen nagyság, akinek talányos szavait az emberek a maguk sorsára értik, kérdéseikre tőle remélnék megnyugtató, de inkább felzaklató, tetteire tüzelő, vagy rezignált beletörődésre intó választ.

Érdekes a mindenkori jelenbe így belenyúló Tacitusnak ez a Ianus-arcú. Mert nemcsak a XVI. században — a sokáig nyomtalanul lappangó tacitusi művek felfedezése után — figyelhetjük meg azt a jelenséget, hogy az újkortörténet eseményeire «tacitista» módszerrel magyarázatot kereső írók hol az abszolút monarchiák érdekeinek megfelelően, hol republikánus szándékkal foglalnak állást, hanem azóta is gyakran Tacitus volt az, akinek egészen más történeti körülmények közt tett megállapításait nem egyszer nomlokegyenest ellenkező értelemben alkalmazták a maguk korára. Különösen vonatkozik ez a francia forradalom ideológiai harcaira: az ókori eszményeket hol a szabad köztársasági szellem élesztgetésére idézték fel,

* Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történettudományi Karának és a Magyar Tudományos Akadémia Klasszika-filológiai Főbizottságának Tacitus-emlékülésén 1956. április 27-én elhangzott előadás.

hol pedig azért, hogy az embereket a forradalom megvalósítása elől visszariasszák; majd nemsokára azért folyamodtak Tacitushoz, hogy az elfajult despotizmus ellen tiltakozzanak. Nem véletlen, hogy Napoleon «az emberiség megrágalmazójának» (un détracteur de l'humanité) bélyegezte és hatalmi szóval száműzte az iskolai oktatásból a zarnoki császárok elmarasztalóját. Németországban az a Tacitus, akinek íróművészete oly fontos eszmei fegyver volt a feltörekvő polgárság kezében, a historiográfiai vizsgálódások szerint épp 1870-től 1920-ig teljesen háttérbe szorult és a jelzett fél évszázad alatt egyetlen nagyszabású tudományos teljesítményre sem adott ösztönzést. Nem csoda: a római császárság fonákságait és bűneit leleplező Tacitus a Versailles-tól Versailles-ig terjedő időben nem lehetett divatos szerző a vilmosi Németországban. Az egyetlen favorizált tacitusi írásnak, a *Germania*-nak is egészen más volt a szerepe ekkor, mint annak idején, Celtis Konrád nemzeti jellegű humanista működése során. És ha már a filológia történeténél tartunk: miért összpontosította figyelmét a németalföldi filológia a XVI—XVII. században éppen Tacitusra? A tudósai támogatásával is a spanyol iga ellen küzdő nép erőt merített a *Historia*nak és az *Annales*-nek azokból a helyeiből, ahol Tacitus a bataviai szabadsághoz való sikereiről, a rómaiak ellen mozgósító Civilis «nem barbár» tehetségéről ír. (Nyilván ezért örökítette meg Rembrandt is «Julius Civilis összeesküvését».)

Tacitusnak fentebb vázolt kettős szerepét nálunk is megfigyelhetjük. Történelmünk drámai szakaszaiban a haladó elemek a nyomasztó önkény ellen halálukkal is tüntető tacitusi szereplőknek, a senatusi ellenzék sztoikusainak, főképp Agricólának, mint eszményi rómainak a magatartásából merítették erőt és kitartást. (Ezért találták ott Kazinczynak és a Martinovics-per többi letartóztatottjának kezében Tacitust, de Rákóczi Ferencnek is Tacitus volt egyik bécsújhelyi olvasmánya.) Persze az is megesett, hogy a reakciók szintén Tacitusra hivatkoztak, mintegy annak szemléltetése végett, hogy a *principatus* és a *libertas* eszményi egyesítése igenis lehetséges, és a «jó császárok» majd gondoskodnak a közboldogságról. Így szerepelhetnek a Habsburg-uralkodók az aulikus termékekben «kegyes Titusokként», mint «*deliciae gentium*», vagy jóságukkal még Traianuson is túltevő «*optimus princeps*»-ek... Ez az utóbbi — természetesen — sokkal ritkábban fordult elő, nem is ment soha erőltetés nélkül, és hatása sem mérhető össze a császárkori Róma tacitusi rajzának hatásával, a bármikor és bárhol mutatkozó zsarnokság, elnyomás és jogtiprás, egy nemzet becsülete és boldogulása elleni merényletek tudatosulásával.

Miért is olvastak a Garanvölgyi Ádámok — méhesükbe visszavonulva — Tacitust? Mit keres Tacitus *Agricolá*ja a falanszter múzeumában, mint «neveléses s mégis sajnálatos fogalmak képe a barbár világból»? Madách egyik első művében Tiberiusnak a meghunyászkodó senatusról tett kijelentését («gyáva nép, te igába születél!», vö. *Hist. IV 2, 2: civitas pavidam et servitio parata*; *Ann. III 65, 2: o homines ad servitutum paratos!*) a szabadságharc bukása utáni idők megalkuvóira alkalmazza. Ezeknek az éveknek «rothadását» a költő is «keserűen érezé», és a felirat kérdésével kapcsolatos elaborátumában Tacitusszal sóhajt fel: «*Magnum profecto dedimus patientiae documentum!*» Ugyancsak az *Agricolá*ból veszi kifejezéseit egy másik írásában, amikor leszögezi, hogy a nép szavát, a szabadságot és az emberi nem lelkiismeretét nem lehet erőszakos kormányintézkedésekkel elnémítani, — de — úgy látszik, — «ez urakra nézve haszontalan írt majd-

nem két ezredév előtt Tacitus). «Mária királynő» c. drámájának benyújtásakor is tacitusi jeligét választ: «*Memoriam quoque ipsam cum voce perdidissemus, si tam in nostra potestate esset oblivisci, quam tacere.*» Majd egy másik jólismert idézet: «*Vidimus, quod ultimum esset in servitute*», fejtegetéseinek konklúziója pedig az, hogy tizenkét évi sanyargatás után senki sem kényeszeríthet bennünket arra, amire Izrael népét akarták rávenni a babiloni fogságban, «hogy Isten ujjával írt törvényeinktől elpártolva egy Baalhoz szegődjünk». Tudjuk, hogy Madáchtól egy bújdosó rejtegetése miatt vasraverték és pozsonyi raboskodása alatt meg is botozták, — így joggal mondhatta el, hogy «a római császárság minden borzalmaival meglehetősen közelről ismerte».

Feltűnhetik, hogy a találomra választott Madách-idézetek közül a legtöbb Tacitus első közzétett írásának, Agricola életrajzának helyeire utal. Kazinczy korában is ez volt a leggyakrabban forgatott tacitusi mű. Véletlen volna ez? Vagy csak annyit jelent, hogy a kényelmes olvasók szívesebben veszik kézbe a rövid *Agricolát*, mint Tacitus későbbi nagy műveit, melyeknek áttekintése, de pusztán megértése is komoly felkészültséget, odaadást, elmélyedő tanulmányt igényel? Talán ez is közrejátszik, annyi mindenetre tény marad, hogy sokak számára az *Agricola* jelentette és jelenti Tacitust. Ennek a ténynek magyarázata pedig az, hogy a java férfikoráig hallgatásra kárhoztatott — Domitianus meggyilkolásakor mintegy 40 éves — Tacitusnak ez a nyilván hosszasan érlelt első írása szinte már mindazt mutatja, ami az íróban bennrejtett és megszólaltatásra várt.

Az életrajz a férfierény (*virtus*) dicséretével kezdődik. Régebben — mondja a domitianusi önkénytől magát és az egész senatusi arisztokráciát megszégyesítette érző író, — bőven nyílt alkalom emlékezetre méltó tettek végrehajtására, míg újabban csak vádolni szabad, nem pedig dicséretekkel ébresztgetni a *virtust*. Ezért tekinti már most hivatásának a *virtus* megörökítését, mint ahogyan legkiforrottabb művének, az *Annales*nek egyik fontos helyén is ezt olvashatjuk: «A történetírás legfőbb feladata az, hogy a kiváló tettek ne maradjanak homályban, és hogy a hitványságnak félnie kelljen az utókor megbélyegzésétől.» (III 65, 1: *quod praecipuum munus annalium reor, ne virtutes sileantur, utque pravis dictis factisque ex posteritate et infamia metus sit.*) A «szabad» köztársaság mártírjainak magasztalása Domitianus alatt főbenjáró bűnnek minősült. A zsarnokság nem érte be azonban dacoló ellenfeleinek kiirtásával, hanem még könyveiket is elégettette a forumon, a hajdani népgyűlések helyén. «Persze azt hitték, hogy ezzel a tűzzel a római nép szavát, a senatus szabadságát és az egész emberiség lelkiismeretét is elhamvaszthatják... Valóban nagy bizonyosságát adtuk béketűrésünknek, és amiképpen a régebbi kor tapasztalhatta, hogy meddig mehet a szabadság, mi is megismertük a szolgaság legalsó fokát...» (Agr. 2, 3.) Nervának végre sikerült összegegyeztetnie a monarchia intézményét és a szabadságot, és Traianus «napról napra növeli korunk boldogságát, ... de emberi gyarlóságunknál fogva az orvosszerek lassabban hatnak, mint a betegségek... Hát még ha meggondoljuk, hogy tizenöt esztendő alatt hányan estek áldozatul! Kevesen maradtunk, akik nemcsak a többieket, hanem úgyszólván sajátmagunkat is túléltek, miközben annyi évet raboltak el életünkől, amennyi alatt az ifjak — néma tengődésben — megöregedtek, az öregek pedig majdnem az emberi kor végső határához érkeztek el. Mégis szívesen vállalkoztam arra, — folytatja Tacitus (3,3), — hogy bár faragat-

lan, gyakorlatlan szóval megörökítem a korábbi szolgaság emlékét és bizonyoságot tegyek a jelenkor boldogságáról . . .»

Ezzel a keserű élménnyel, ezzel a hivatástudattal és bizakodó reménységgel, nem utolsó sorban pedig ezzel a patriciusi elfogultsággal indul el a 42—43 éves Tacitus történetírói pályáján. Írói készségének kétségbevonása persze csak szerénykedő formula, hiszen egyrészt tudjuk kortársaitól, hogy Domitianus alatti «félreállítottságának» éveit alatt szép hivatali karriert futott be (vö. Hist. I 1,3) és nemes veretű (σεμνός) dikciójával Italia határain túl terjedő szónoki hírnévre tett szert, másrészt nem is kell Plinius baráti dicséreteire hagyatkoznunk, az «Agricola» olvasása közben magunk győződhetünk meg a «kezdő» Tacitus lenyűgöző tehetségéről.

Az életrajz hőse — Tacitus apósa — egész pályájával példázhatja a *virtus*-ra és *gloria*-ra való törekvés nagyszerűségét, de azt is, hogy a zsarnokság nemcsak Domitianus alatt: *sohasem* tűri meg maga mellett mások erőnyeit. Agricolának Britanniában kezdett katonáskodása során mindjárt «fogyul-ejtette lelkét a hadi dicsőség vágya» (5,3: *intravit animum militaris gloriae cupido*), — érdekes felcsendülése az Alexandros-történetben refrénszerűen ismétlődő motívumnak: *πόθος ἔλαβεν αὐτόν* . . ., és ennek a motívumnak a Traianus-korabeli Rómában különös időszerűsége lehetett. De ez «hálátlan» dolog volt a féltékeny zsarnokok alatt, «amikor a nagy hír nem kisebb veszélyt rejteget magában, mint a rossz».

Caligula és Nero örjöngéséhez képest Galba átmeneti enyhülést hozott volna, de a züllött Othóval megint csak Nero egyívású cinkosa került a trónra. Tacitus megítélése szerint a velejég romlott Nero az egész római társadalmat megfertőzte; ezek az elemek juttatták uralomra az erélytelen Galbával szemben Othót, és a különben kivételnek számító (amennyiben nem *in deterius* formálódott) Vespasianus végzetes bünt követett el azzal, hogy a «legjobb» polgár (vagyis a senatus által kijelölendő személy) helyett fiai számára erőszakolta ki a trónt.

Vespasianus üdvös intermezzója alatt a senatori arisztokrácia azt remélte, hogy az addig hallgatásra kényszerített *virtus* végre ismét tettekben nyilatkozhatik meg. Mivel pedig Agricola pályafutása britanniai helytartósága alatt érte el tetőpontját, Britannia földjének és népeinek ábrázolása joggal foglal el központi helyet az egész életrajzban. Itt találkozunk először azzal a tacitusi sajátossággal, hogy idegen népek szokásaiban, történetében, sorsfordulataiban Róma sorsát fedezi fel, és ezzel részint magyarázza, tudatosítja az otthoni fejleményeket, részint felhívja a figyelmet az okulás lehetőségeire. Pl. a britekkel rokon gallok valamikor jó katonák voltak, de a hosszantartó békével együtt meghonosodott náluk a tunyaság, és szabadságukkal együtt harci erőnyeiket is elvesztették. (11,4: *mox senigntia cum otio intravit, amissa virtute pariter ac libertate*.) Ez a megállapítás pedig Tacitus szemével nézve nemcsak Britannia és Gallia népeire, hanem a császárkori Rómára is talál. Az idegen népek leírása különben sem öncél: a kihámozható ellentét vagy hasonlóság révén szinte minden mondatnak megvan a maga mélyebben rejlő római vonatkozása.

Persze ezek a célzások korántsem mindig határozottak, egyértelműek. Pl. az *imperium*mal kapcsolatban akárhányszor nem mindjárt tudjuk, hogy mire gondoljunk. «Britannia lakói vonakodás nélkül vállalják az *imperium*mal járó terheket, ha jogtalanságot nem kell elszenvedniük: ezt nehezen viselik, mert annyira már meg vannak hódítva, hogy engedelmeskedjenek,

de annyira még nem, hogy szolgálak legyenek.» (13,1 : *iam domiti, ut pareant, nondum, ut serviant.*) Itt is legalább annyira az *imperium* alatt nyögő rómaiakról, mint a meghódolt britekről van szó. A hajdani szabadságukból kiforgatott rómaiak készségesen elviselnek mindent, csak a további *iniuria* ellen tiltakoznak ; annyira már betörték őket (*iam domiti*), hogy szót fogadnak, de a szolgaságot nem szívesen hallják emlegetni. Ezt a gondolatot persze még Traianus «boldog» korában sem lehet nyíltan kifejezteni, csak célozni legfeljebb bizonyos sérelmekre, aggódmakra, tűnő reményekre . . .

Vagy valamivel később : Agricola «üdvös intézkedései» (21,1 : *saluberima consilia*) nemcsak a meghódított brit törzsek pacifikálására vonatkozathatók, hanem általában a principatus «békéjének» politikai hátterére és bomlasztó hatására is. A «római békét» élvező lakosság egyre inkább megszokta a raffinált élvezeteket, a fényűzést, elpuhultságot, — «és ezt a járhatlanok (!) *humanitas*-nak nevezik, holott nem más, mint a szolgaság része» (21,2 : *pars servitutis*). A *virtus* megvalósítását a birodalom kiterjesztésében látó Tacitusnak mi oka volna a meghódított népek szolgasága (*servitus*) miatt annyiszor panaszkodni?

Ez a terjeszkedés állandóan foglalkoztatja Tacitust. Agricola britanniai hódításaival kapcsolatban azt írja (23), hogy «ha seregeink *virtus*-a és a római név dicsősége (*gloria*) engedné, elmondhatnók, hogy Britanniában elértük a határt». A tömör fogalmazás mögött az a gondolat rejtőzik, amelyet klaszszikus formában Vergilius szólaltatott meg : Augustus a legtávolabbi népeken is túl fogja kiterjeszteni a birodalom határait : *super et Garamantas et Indos proferet imperium* (Aen. 6, 794—), és ezzel túlszárnyalja még Alexandrost és a két isteni világhódítót, Herculest és Libert is, — *et dubitamus adhuc virtutem extendere factis?* Az Aeneis VI. énekében Anchises szájából halljuk ezt a jóslatot, Róma hatalmi igényeinek hangoztatását, az I. énekben pedig még «hitelesebb» személy, maga Iuppiter garantálja Róma végtelen hatalmát térben és időben (278—285) :

*His ego nec metas rerum nec tempora pono,
imperium sine fine dedi . . .*

Imperium Oceano, famam qui terminet astris . . .

Tacitus szemében tehát mintegy Agricola lett volna hivatva arra, hogy a római *imperium*-nak ezt a korlátlan terjeszkedését megvalósítsa, a *virtust* megcsillogtassa és a világhódító nagyságok nyomdokaiba lépjen.

Az eddigiekből is láthattuk, hogy Tacitus világképe és történetfeldfogása kezdettől fogva nem volt ellentmondások nélkül való. Ezt mutatja az Agricola központi jelentőségű részlete, Calgacus brit vezér szónoklata (30—32). Hasonló fiktív beszédekkel az antik történeti irodalomban máshol is találkozunk. Ugyanígy sűríti pl. Livius a második pún háború sorsát eldöntő zamai csata előtt egy-egy beszédbbe az egész helyzet kétoldalú megítélését. (XXX 29—31.) De míg Livius Scipióval megadatja a főlényesen biztos választ Hannibal békét javasoló kérésére, Tacitus nem tud (vagy nem akar?) ellenérveket felsorakoztatni a szabadsághős Calgacus súlyos megállapításaival szemben, — pedig a római imperializmus legalizálása Agricola ajkára adva igen hatásosan hangzanék.

Calgacus igazának biztos tudatában, a *libertas* és *servitus* ellentétével kezdi. Az ő szemüket még nem fertőzte meg a zsarnoki uralom látványa. Eddig sikerült megőrizniük szabadságukat, de Róma karja most már hozzá-

juk is elér, és dőlyfős hatalmi igénye elől nem lehet kitérni. (30,3: *quorum superbiam frustra per obsequium ac modestiam effugeris*, — a beszéd írója tehát a fonákjukra fordította az emlékezetes vergiliusi sorokat: *tu regere imperio populos, Romane, memento, hae tibi erunt artes, pacique imponere mores, parcere subiectis et debellare superbos!*) «A földkerekségnek ezek a rablói, miután már minden földet feldúltak, most a tengert kutatják. Ha gazdag az ellenség, akkor a kapzsiság, ha pedig szegény, akkor a hatalomvágy űzi őket, és nem elégszenek meg sem a Kelettel, sem a Nyugattal: egyforma mohósággal áhítoznak az egész világ kincseire és szegénységére. *Imperium*-nak mondják a fosztogatást, öldöklést, rablást, és *békének* minden elpusztítását.» Meggyaláznak, tönkretesznek, rabságba hurcolnak mindenkit. És míg «a szolgaságra született rabokat egyszer adják el, azután gazdájuk gondoskodik róluk: Britannia minden nap saját szolgaságát veszi meg, minden nap ő látja el rabtartóját.» Ha valaki még ezek után is kételkednék abban, hogy itt nem csupán Britannia veszélyeztetett szabadságáról és megalázó szolgaságáról van szó, olvassa a folytatást (32,3): *virtus porro ac ferocia subiectorum ingrata imperantibus, et longinquitas ac secretum ipsum quo tutius, eo suspectius*, — az «*imperatorok*» ugyanúgy ellenségei a *virtus*-nak és az «alattvalók» (!) önérzetének, mint a meghódolt népek szabadságvágyának, és ez elől nincsen menekvés: a zsarnokság a visszahúzódba élő derekakra még gyanakvóbb szemmel ügyel.

De vannak még férfiak Caledoniában! A rómaiak különben is ellenfeleik széthúzásának, pártoskodásának köszönhetik hírüket, ellenfeleik hibáiból kovácsolják hadi dicsőségüket. Csakhogy «a félelem és rettegés erőtlen kötelékei a ragaszkodásnak, és ezek távoztával gyűlöletbe csapnak át azok, akik addig félték». (32,2: *metus ac terror sunt infirma vincula caritatis; quae ubi removeris, qui timere desierint, odisse incipient.*) Mi ez, ha nem az *oderint, dum metuant* elvének, a zsarnoki megfélemlítés módszerének a persziflálása?

Mindezzel szemben Agricola buzdító beszéde erőtlennek tetszik. Az egészet jellemzőbbnek érezzük Tacitusra, mint Agricolára nézve. Különb is Agricola hadvezéri teljesítményeit Rómában az illetékesek nem úgy értékelték, mint a veje, és a birodalom külpolitikai-stratégiai helyzetére való tekintettel felhagytak a britanniai hadműveletekkel. De hiába vonult vissza Agricola ezután minden közéleti szereplés elől, a meghurcoltatásokat nem kerülhette el. Itt Tacitus ismét következetlenségbe bonyolódik: ha Agricolát — bár meghallgatása nélkül — mindannyiszor felmentették, miért jelentett számára állandó veszélyt a császár *virtus*-gyűlölete és tulajdon dicsősége (*infensus virtutibus princeps et gloria viri*)? De az igazi nagyságot nem lehet agyonhallgatni: «Agricolát mind saját érdemei, mind mások bűnei rohamosan sodorták a hírnév csúcsaira» (41,4: *simul suis virtutibus, simul vitii aliorum in ipsam gloriam praeceps agebatur*), — képszerűen szemléltetett ellentétben Domitianusszal, akit minden csak egyre mélyebbre süllyesztett.

Az egész életrajzon vörös fonálként húzódik végig a *virtus*- és *gloria*-eszmény (Agricola személyével kapcsolatban), ill. ennek ellentéte (Domitianus). Ez az ellentét egyre inkább kiéleződik, pl. abban a jelenetben, amikor a *virtus* megtestesítője köszönetet kénytelen mondani a császárnak azért, hogy tudomásul veszi azt, amit ő parancsolt: Agricola lemondását az őt illető méltóságról. A zsarnoknak legzsarnokibb tettéért «kijáró» köszönet motívuma Tacitus későbbi műveiben is fel-felbukkan.

A különben is emelkedett hangú életrajz a végén szinte himnikus magaslatokba lendül. Agricola boldogságát legfeljebb az csökkenthette, hogy nem érte meg a boldog korszak hajnalhasadását (44,5 : *beatissimi saeculi lucem*) és Traianus trónraléptét, viszont nem kellett végigszenvednie Domitianus örjögő uralkodásának végső szakaszát, és nem kellett szégyenkeznie a senatus megalázkodása, szolgálalkúsége miatt.

Mivel Tacitust legfeljebb körülírni vagy ellaposítani lehet, nem pedig tömörségét fokozni, többi írását nem is ilyen módon ismertetjük. Futólagos áttekintés formájában nézzük meg, mennyiben illik bele másik két *kis* műve történetírói pályájának egészébe, majd hogy a két *nagy* mű mennyiben váltotta valóra azokat a terveket, amelyeket az *Agricolával* a nyilvánosság elé lépő író maga elé tűzött.

Tehát : mennyiben egészíthetik ki a *Germania* tanulságai Tacitusnak, mint a római császárkor történetírójának képét? 98-ban járunk, két évvel Domitianus halála után, amikor a Iulius-Claudius-, majd a Flavius-dinasztia uralkodása során háttérbe szorított, sőt jórészt kiirtott arisztokrácia úgy gondolta, hogy visszaszerezheti elvesztett pozícióit. Ez az idős Nerva másfél esztendő uralkodása alatt biztatóan alakult, — mindenestre az I. századi senatori ellenzék köztársasági velleitásai üres szólásoknak bizonyulnak, és a «zsarnok» félreállítása után senki sem gondol a principatus intézményének felszámolására, hanem a köztársaság visszaállítása helyett a legidősebb és legjoljálisabb senatort, Nervát ültetik a trónra, különben pedig minden megy tovább az Augustustól kijelölt úton. Az egyetlen változás az, hogy a dinasztian belül öröklődő császári hatalom helyett egy évszázadra intézménnyé válik az adoptív trónöröklés rendszere, vagyis elméletben a «legderekkab» senator kiemelése, valójában az átmenetileg konszolidálódott *birodalmi* (már nem *római*) nagybirtokos arisztokrácia érdekeinek biztosítása, amibe (már Traianus esetében) döntő módon beleszól a hadsereg is. A «régis» Róma hívei kiélhetik magukat abban, hogy a köztársasági szabadság netovábbjának hirdetik a sztoikus-kynikus filozófiában a rabszolgatartó világbirodalom szükségleteinek megfeleléen kialakult uralkodóeszményt, még akkor is, ha ennek a filozófikus eszménynek gyakorlati megvalósítása nem a senatus érdekelt előkelőségeinek a szájaíze, hanem kizárólag az uralkodó szuverén akarata szerint történik. Traianus uralkodása — lényegét tekintve — semmiben sem különbözött Domitianusétól, legfeljebb abban, hogy az elmúlt évek tapasztalatai alapján tekintettel volt «senator-társai» érzékenységre, tiszteletben tartotta a «köztársasági» formákat, — tapintatos diktátor volt. Ezt a tényt a felületes szemlélők — pl. az ifj. Plinius — a szabadság újjászületéseként ünnepelték.

Mit rögzít ebből a helyzetből a *Germania*? Annyit az Agricola-életrajzból is láthattunk, hogy Tacitus — minden személyes érdekeltége és elfogultsága ellenére — nem feneklik meg a ledöntött bálvány gyalázásában, hanem a Domitianus alatt szerzett keserves tapasztalatokat általánosítani igyekszik, hogy így a *libertas* nélküli principatus kórképének ismeretében reménykedéssel nézhessen a több ízben emlegetett *beatissimum saeculum*, a *libertas*-t és a *principatus*-t *egyesítő* új korszak elé. Eleve nem valószínű, hogy Tacitus a *Germaniát* valamely éppen időszerű politikai eseményhez kapcsolódva rögtönözze volna : a római kül- és belpolitika leglényegesebb kérdéseinek a rajnai és dunai határ szemszögéből történő megítélése nyilván hosszas megfontolások eredménye. Ne is tekintsük a *Germaniát* napi politikai vonat-

kozású brosrának, hanem elmélyedő tanulmányok gyümölcsének, amelyet Tacitus a domitianusi önkényuralom éveit alatt sokáig érlelt, és kiadását az új éra elején köteleységének érezte.

Általánosságok helyett lássunk inkább egy-két kiragadott részletet. A germán törzsek felsorolása közben a kimberekről a következőket olvasuk (37): «... Most jelentéktelen törzs, de dicsősége annál nagyobb. Régi hírnevük nyomai szerte láthatók ma is... 640. évét élte városunk, amikor először jutott el hozzánk a hírük. Ha ettől az időtől Traianus császár második consulságáig (i. u. 98-ig) számolunk, kb. 210 év jön ki: ilyen sokáig húzódik Germania meghódítása! Ily hosszú idő alatt kölcsönösen sok volt a veszteség. Sem a samnisok, sem a púnok, sem Hispania és Gallia, de még a parthusok sem jelentkeztek sűrűbben intő *memento* gyanánt: mert bizony Arsaces királyságánál (a parthus veszélynél) is erősebb a germán szabadság (*quippe regno Arsacis acrior est Germanorum libertas*). Mit is vethetne szemünkre Crassus pusztulásán kívül a Kelet? (A germánok viszont már számos római sereget tettek tönkre.) Marius sem verte le őket veszteség nélkül Italiában, Iulius Caesar Galliában, Drusus, Nero és Germanicus pedig saját hazájukban. Caligula fenyegetőzéseit csúfságba fulladtak. Azóta csend volt... , de legutóbb is inkább csak diadalmeneteket tartottunk fölöttük, le nem győztük őket.»

Ez nem a pillanatnyi helyzetre korlátozódó aggályoskodás, nem a Varus-katasztrófa óta kísértő római közhangulat alkalmi megszólaltatása, hanem egy tépelődő, félelmen és reménykedésen túljutott gondolkodó megnyilatkozása, aki minden áron fel akarja deríteni a valóságot, — még akkor is, ha az súlyosabb, mint az aggodalom. Tacitus, akinek tudatában a hannibali idők jelenthették Róma legválságosabb korszakát, aki azonban minden átmeneti zavar és kudarc ellenére szilárdnak érezte a birodalmat és a «római békét», — most kénytelen bevallani, hogy nem az eddigiek, hanem a germánság Róma legveszedelmesebb ellenfele, a parthusoknál is veszedelmesebb, mert az ottani *regnum*-mal szemben itt a *libertas*-szal kell megküzdeni.

Mostani megjegyzéseinket szántszándékkal erre az egy motívumra, a *királyság* tacitusi megítélésére szűkítjük. Az író a *Germania* első (általános) részében is foglalkoztatja a hatalom kérdése (7). «Királyaikat előkelő származásuk, vezéreiket vitézségük alapján (*ex virtute*) választják. A királyoknak nincs korlátlan vagy önkényes hatalmuk (*infinita aut libera potestas*), és vezéreik is inkább példamutatásukkal, semmint parancsolással szerzik meg a köztiszteletet (*exemplo potius quam imperio ... admiratione praesunt*).» Tehát az ellenfél intézményeiben fedezi fel azt az eszményt, amely valaha Rómában is megvalósult, Augustus óta persze csak szavakban, és amelynek újraéledését a zsarnokság megdöntése után most mindenki várja.

A római uralkodó osztály egy másik lényeges (és már az *Agricolában* is feszegetett) kérdését Tacitus szintén a germánság tükrében szemlélteti (25): «A szabadonbocsátottak nem sokkal állnak a rabszolgák fölött. Ritkán van szavuk a házban, soha a közösség ügyeiben (*raro aliquod momentum in domo, numquam in civitate*), kivéve azokat a törzseket, amelyek királyi hatalom alatt élnek, mert ott még a szabad születésűek és a nemesek (*nobiles*) fölé is emelkednek; míg a többieknél épp az a tény, hogy a libertinusok nem egyenlő jogúak, bizonyítéka a *libertas*-nak.»

Legérdekesebb azonban a *Germania* vége felé olvasható «*climax regia*». Tacitus tudatos művészettel rendezte el anyagát, az első ránézésre érdektelen barbár törzsek leírását. A rajnai határral közvetlenül érintkező nyugati germán törzsek testesítik meg a Rómára nézve oly veszélyes katonai és politikai *virtus*-t és a *libertas*-t, tehát a köztársasági Róma fő erősségeit. A keleti germánok már olyan társadalmi berendezést mutatnak, amely fejlődéstörténeti szempontból primitívebb, erkölcsi és politikai szempontból viszont barbársága ellenére is degeneráltságot tükröz. A királyi uralomról van szó, amelyen a rómaiak látszólag régesrég túl vannak ugyan, de amely mégis állandó veszedelemként lebeg Róma fölött és elfajulási jelenségként bármely pillanatban ismét aktualizálódhatik. A markomannoknak és a quadoknak mind a mai napig királyaik vannak, de hatalmuk Róma jóváhagyásától (*ex auctoritate Romana*) függ; a gótok királyok alatt élnek, kissé már szigorúbban, mint a többi germán törzs, de még a szabadság határain belül (*nondum tamen supra libertatem*); királyoknak engedelmeskednek a távolabbi törzsek is; míg legvégül, a mesékbe vesző északi tájak közelében a sítónok «annyira elfajultak nemcsak a szabadságtól, hanem még a szolgaságtól is, hogy asszony uralodik fölöttük». A *femina dominatur* kifejezés az adott összefüggésben azt érzékelteti, hogy a szabadság korlátozásánál, majd teljes hiányánál, a barbárokhoz méltó királyi önkénynél is súlyosabb és szégyenletesebb eltévelyedés a *dominatus*, — a monarchiának legutóbb Domitianus által inaugurált válfaja.

Tacitus germán leírásában tehát talán még átgondoltabb rendszerben találjuk a római világ tükörképét, mint az Agricola-életrajz Britanniájában. Ez azonban sohasem jelenti azt, hogy az író olcsó párhuzamokat, lapos moralizáló összevetéseket konstruál, hanem a hasonlóságok vagy ellentétek mélyebb okait, voltaképpen értelmét nyomozza és tárja okulásul együttgondolkodásra képes olvasói elé.

Tacitus — mint már említettük — írói hírnevének megalapozása előtt elismert szónok volt. Érthető tehát, hogy őt is foglalkoztatta a császárkori ékesszólás lehanyaglásának kérdése. De míg mások (pl. Quintilianus) beérték a külső tünetek latolgatásával, Tacitus itt is a lényegre akarta megragadni és *Dialogus*-ban rámutat a sajnálatos jelenségre és a római társadalom szerkezetében bekövetkezett változásnak az összefüggésére. Bár tiltakozik a «régi» (jó) és az «új» (rossz) szónokok merev különválasztása ellen, — mert hol van a határ? — mégis tagadhatatlan a különbség a két kor, a két világ között. A fiktív beszélgetés a *venerabilis senex*-ként jellemzett Vespasianus idejében folyik le, *felix principatus*-ról van szó, de a *dialogus* főszereplője, a Domitianus alatt kivégzett Maternus, mégis így szólhat vitatkozó társához, Messallához (27,3): «Ha a régiekről beszélsz, vedd igénybe a régi szabadságot (*utere antiqua libertate*), amelytől még távolabb estünk (*degeneravimus*), mint az ékesszólástól.» Hogy pedig ez a *Dialogus*-ban szokatlanul nyílt célzás nemcsak a Neróval záruló periódusra vonatkozik, hanem a Flaviusokra, sőt talán már a principatusra is *általában*, — mutatja az első nagy történeti mű, a *Historiae* élén olvasható fejtegetés: az előző kor történetírói *pari eloquentia ac libertate* örökítették meg a római nép dolgait, de amióta «a béke érdekében minden hatalmat egy emberre kellett halmozni», nem jelentkeztek nagy tehetségek, és vagy a közügyekben való járatlanság, vagy a hízelkedés, vagy az uralkodók gyűlölete folytán baj van a történetírói pártatlansággal.

Maternus tapintatlan megjegyzésével Tacitus tulajdonképpen már válaszolt is az annyit bolygatott kérdésre: az ékesszólás csak a politikai szabadság légkörében virágozhatik, mihelyt korlátozásoknak van kitéve, elsatnyul. Másutt a nagystílű ékesszólást a lánghoz hasonlítja, amelyet táplálni, szítani kell, és amely annál nagyobb fényt áraszt, minél hevesebben ég. Azt mondja, hogy a modern szónokok is részesülnek elismerésben, persze olyanban, amilyent a *composita et quieta et beata res publica* biztosíthat számukra, ellentétben a régi idők zűrzavarával, szabadosságával, amikor nem állott mindenek fölött egyetlen *moderator*, hanem a szónokok igyekeztek irányítani a «tévelygő» népet. Ezért voltak a régi államférfiak egyben kitűnő szónokok is. A korlátozásokat alkalmazó törvényszéki gyakorlat «most megfelelőbb» (38,1: *nunc aptior*) ugyan, de az ékesszólást mégis csak jobban ösztönözte a régi forum. Augustus korában «a hosszantartó nyugalom, a nép félrehúzódása, a senatus folytonos csendje, nem különben a princeps-től megkövetelt fegyelem — mint minden mást — az ékesszólást is *megbékéltette*» (38,2: *depacaverat*). Ennél alaposabban nem is lehetett volna megírni a *pax Augusta*-t és a principatus rendjét.

Maternus fölényes iróniával fejt ki a *Dialogus* végén az «új» rend «előnyeit». A «nagy és tiszteletreméltó» ékesszólás szülőanyját csak az ostobák nevezhetik *libertas*-nak, — *licentia* volt az, «a lázadások kísérője, a féktelen nép ösztökélője, amely nem ismert sem engedmességet, sem igazságot; önfejűsége, elvakultsága, követelőzésre csábított, — ami jól rendezett államokban nem lehetséges». Ezért nem voltak a spartaiaknak, a krétaiaknak szónokaik, pedig köztudomásúlag ők éltek a legideálisabb törvények szerint. «Nem tudunk a makedónok, a perzsák, vagy egyáltalán egy olyan nép ékesszólásáról sem, amely megelégedett egy személy biztos uralmával» (*certo imperio contenta*). Annál több szónok nyüzsgött pl. Athénben, ahol minden hatalom a hozzá nem értő nép kezében volt, és ahol «mindenki mindent tehetett». «A mi államunk is, amíg tévelygett (vö. 36,1: *errans populus*), amíg pártoskodással, széthúzással, egyenetlenkedéssel emésztette magát, amíg a forumon nem uralkodott béke, a senatusban egyetértés (*concordia*), a törvényszéken mértéktartás, amíg nem volt meg a kellő tisztelet a feljebbvalók iránt (*superiorum reverentia*), amíg a magistratusok nem ismertek korlátot, — kétségtelenül erőteljesebb ékesszólást termelt ki, mint ahogy a felszántatlan (szó szerint: «betöretlen») föld is bujább növényeket sarjaszt ki magából.» Az irónia itt egészen élessé válik: az «*indomitus ager*» hasonlata szinte azt mondja, hogy most — Domitianus, ill. a princepsok «*perdomita Roma*»-jában (Agricola!) — mindezek a visszasságok szerencsére kiküszöbölődtek, és az író kortársai boldogan élvezhetik az *imperium* áldásait.

A «rend», a «béke» beálltával tehát szükségtelen Rómában az ékesszólás, — mint csupa egészséges ember közt az orvos. Ezért száll alá a szónoki művészet becsülete, ezért homályosodott el dicsősége *inter bonos mores et in obsequium regentis paratos*, — tehát Rómának sikerült eljutnia odáig, ahova a barbár germánoknak. (Vö. Germ. 44,1: *erga reges obsequium*.) Valóban, mi szükség van hosszú senatusi szónoklatokra, mikor a legjobbak (*optimi*, vö. Traianus «*optimus princeps*» címével) oly hamar egyetértésre jutnak? Mi szükség népgyűlésekre, mikor a köz ügyeit nem a hozzá nem értő sokaság (*imperiti et multi*) mérlegeli, hanem a legbölcsebb egyén (*sapientissimus et unus*)? Mi szükség vádbeszédekre, mikor oly ritkán fordul elő valami enyhe vétség? Mi szükség gyűlölködő védőbeszédekre, mikor a leg-

főbb bíró nagylelkűsége úgyis megkönnyíti a vádlott dolgát? «Higyjétek el, kitűnő és amennyire szükséges, ékesszóló barátaim, ha ti a korábbi századokban születtetek volna, a múlt nagyságai pedig most, és valamelyik isten hirtelen feleserélné korotokat és életeteket, ti is elnyernétek az ékesszólással járó dicsőséget és hírnevet, azok is megtalálnák a kellő mértéket (*modus et temperamentum*), — de mivel nem pályázhatunk nagy hírre is, nagy nyugalomra is egyidejűleg, kiki élvezze korának áldásait és ne bántsa a másikat.» Végül is Maternus és Messalla tréfás szavaira a vendégek elnevetik magukat és szétesozolnak.

Maternus és Tacitus között teljes a párhuzam: a *Dialogus* főszerelője meggyőzően fejti ki, miért mond búcsút a szónoki emelvénynek és miért vonul vissza múzsai magányba, Tacitus pedig Maternus okfejtésével magyarázza meg kortársainak, hogy az adott körülmények között miért nem látja értelmét annak a hivatásnak, amelynek gyakorlása közben hírnévre tett szert. De egyrészt már első kis írásaiban is történetírónak mutatkozott, másrészt reprezentatív műveiben is mindvégig megfigyelhető nála az ékesszólás iránti érdeklődés. Pl. úgyszólván minden jellemzésében kitér az illető szónoki készségére. Klasszikus az a néhány sora, amelyben — Claudius temetésével kapcsolatban — sokatmondó tömörséggel jellemzi az addigi császárok ezirányú képességét. (Ann. XIII 3.) Nerónak volt szüksége először idegen segítségre (Senecára); más írta Otho beszédeit is (Hist. I 90,2); — az eredeti tervek módosulása miatt annak elmondására már nem került sor, hogy a *beatissimum saeculum* ünnepelt uralkodója, Traianus, szintén mással (Hadrianusszal: SHA Hadr. 3,11) iratta beszédeit. De Tacitusnak nyilván nem ez volt legnagyobb csalódása.

Emlékeznünk még az *Agricola* bejelentésére: a zsarnokgyilkosság utáni felszabadulás közvetlen hatása alatt elhatározta, hogy «megörökíti a korábbi szolgaság emlékét és bizonyosságot tesz a jelenkor áldásairól» (*memoriam prioris servitutis ac testimonium praesentium bonorum composuisse*). Ehhez a nagy feladathoz voltak mintegy előtanulmányok a kisebb írások. Az eredeti elgondolás azonban megvalósíthatatlannak bizonyult. Mi a «szolgaság» alsó határa időben, és hogy kapcsolódik Domitianus korához Nerva és Traianus «boldog százada»? Minél jobban elmélyedt a közelmúlt tanulmányozásába, annál világosabban kellett látnia, hogy Domitianus önkénye — szerves folytatása a Flavius-dinasztia uralkodásának, sőt annak, hogy Rómában a dinasztikus elv érvényesülhetett. Feltehetőleg hamar rájött arra, hogy nem is 69. január 1-vel kell kezdenie az események feltárását, hanem még előbből.

És a lezárás? A *Historiae* elején már nem találunk olyan lelkes szavakat a felvirradó boldog kor magasztalására, mint az *Agricolá*ban. Hangsúlyozza, hogy legfőbb célja az Actium óta eltorzult történeti igazság helyreállítása; szereplőinek működését *neque amore et sine odio* szándékozik megörökíteni; «ha pedig életéből futja, az isteni Nerva principatusát és Traianus imperiumát, ezt a bővebb és biztonságosabb anyagot, öregkorára halasztja, — ebben a ritka és boldog században, amikor mindenki azt érezheti, amit akar, és el is mondhatja, amit érez». De amint a négy császár évének elszomorító eseménysorozatát, majd az új dinasztia bemutatkozását boncolgatja, — jellemző módon az akkor 18 éves Domitianus alakján keresztül, — egy fiktív beszéd elárulja szerzőjének gondolatait. «Talán azt hiszitek, — kérdezi a szónok a senatoroktól, — hogy Nero volt az utolsó dominus? Ezt hitték azok, akik Tiberiust és Caligulát túlélték, mégis jött egy még szörnyűbb

zsarnok... A rossz princeps után legjobb az első nap.» (IV 42, 5—6.) De Tacitus máshol is azt írja, hogy a nagy örvendezés általában csak az új uralkodó bemutatkozásáig tart. (Ann. II 2,1 : *laetantes, ut ferme ad nova imperia.*) Így mutatkozott be Vitellius : meggyilkoltatja Dolabellát (Hist. II 64,1 : *magna cum invidia novi principatus, cuius hoc primum specimen noscebatur*), Nero (Ann. XIII 1,1 : *prima novo principatu mors Iunii Silani*), így Tiberius (Ann. I 6,1 : *primum facinus novi principatus fuit Postumi Agrippae caedes*), és jellemző, hogy Tacitus a refrénszerűen ismétlődő fordulatban nem a *princeps*, hanem következetesen a *principatus* szót használja, tehát ezzel a vonással is a császárság intézményének rajzát teszi még sötétebbé.

Ezekkel az áruló jelekkel szemben semmi sem mutat arra, hogy Tacitus csatlakozott volna a Pliniusához hasonlók lelkendező kórusához. Mind a múlt tanulmányozása és a dinasztikus uralom «természetrájának» vizsgálata, mind a traianusi *imperium* ténykedése nem hagyott benne kétséget a felől, hogy a *principatus* és a *libertas* — összeegyeztethetetlen. Az adoptív császárság enyhülést jelent ugyan, de nem hozhatja vissza a köztársasági szabadságot. Galba beszédében, amely nem annyira a 69. januári helyzetet és az akkori megfontolásokat, mint sokkal inkább a Traianus adoptálásával kapcsolatos vélekedéseket tükrözi, Tacitus érthető nyelven beszél : Tiberius, Caligula és Claudius alatt «egy családnak voltunk mintegy az öröksége», most majd a «választás fogja pótolni a szabadságot.» (Hist. I 16,1 : *loco libertatis erit, quod eligi coepimus.*) Ez már határozottan nem Galbára és Pisóra, hanem Nervára és utódjára, arra a Traianusra vonatkozik, akinek katonai sikerei nagyon is kielégíthették volna az *Agricolában* a *virtus* foglalkoztatását sürgető Tacitus és a köztársasági hagyományokon csüngő senatori arisztokrácia vágyakozásait. Tacitus azonban alig egy-két helyen céloz a birodalom Traianus alatti kiterjedésére (Ann. II 61 ; IV 4), és a császár alakjához fűződő legendákat, világhódító terveit, alexandrosi ambícióit nem is említi. Vajon miért?

Feltehetőleg azért, mert a *virtus* foglalkoztatását, a hódító politika fonalának felvételét sem ő, sem környezete nem úgy képzelte, mint ahogy a katonacsászár politikája a valóságban festett. Traianus — mint említettük, — voltaképpen csak külsőségekben tért el Flavius-elődeinek kormányzati elveitől, valójában betetőzte azt a fejlődést, amelyet az Augustus által megvetett alapon Tiberius, Claudius és a Flaviusok készítettek elő : tudomásul vették a világbirodalom erőviszonyainak a hajdani polis-államtól teljesen különböző alakulását, és legfőbb gondjuk nem a főváros kiváltságos helyzetének biztosítására, a megváltozott viszonyok közt használhatatlan és nem is mindig kívánatos régi arisztokrácia dédelgetésére irányult, hanem arra, hogy Róma városához képest sokkal szélesebb bázisra : az itáliai municipiumok, majd a provinciák feltörekvő rabszolgatartóira támaszkodva lehetővé tegyék a világbirodalom gazdasági vérkeringésébe bekapcsolódott tartományok termelőerőinek fejlődését. Ez a politika — mint a tények mutatták — reális volt és egészen Marcus Aureliusig páratlan eredményeket ért el : az Antoninusok békéje a római birodalomnak a provinciák szempontjából nézve virágkora volt.

Mindebből azonban Tacitus nem a történeti pozitívumokat, hanem a senatori rend érdekeinek csorbulását, hagyományszentelte eszményeinek mellőzését észlelte. Ezért volt az, hogy — bár mint *vir vere Romanus* a közéleti ténykedéstől Traianus alatt sem vonult vissza, hiszen tudjuk,

hogy a 110-es években Asia provincia proconsula volt, és a józan ítéletű császár nyilván szívesebben látta munkatársai között a meggyőződésében is, szavaiban is köztársasági, de tehetséges Tacitust, mint az áradozó, de gyámoltalan Pliniust, — a Domitianusszal végződő *Historiae* befejezése után már nem akarta «boldog jelenkorának áldásait» megörökíteni, hanem a «szolgaság» előzményeit, a Iulius-Claudius-dinasztia évtizedeit dolgozta fel Augustus halálától kezdve.

Gondolatai változatlanul a *libertas*, a *virtus*, a *res publica* körül jegecesedtek ki. Öregkori művét, az *Annales*-t a maga teljes eszmei és művészi gazdagságában ismertetni külön erre szolgáló alkalommal sem lehetne egyszerűre. Így itt is érjük be néhány részletmegfigyeléssel, egyes összefüggések felvillantásával.

Mint láttuk, a *Historiae* egészére ránehezedik fiatalkori élménye, Domitianus árnyalakja. Az ifjabbik testvér hibáiból és bűneiből bőven jut még bátyjának, Titusnak, és a különben gáncsolhatatlan apának, Vespasianusnak is, de azért — mondhatni — Vespasianus az egyetlen pozitív hőse, «végzettől rendelt» (Agr. 13,3 : *monstratus fatis*) szereplője Róma flaviusi tragédiájának.

A Domitianus-élmény döntő módon színezte Augustus közvetlen utódainak tragédiáját, az *Annales*-t is, és ez lopakodott be Augustus legönfeláldozóbb, leglelküimeretesebb és legszerencsétlenebb utódának : Tiberiusnak az ábrázolásába is. Caligula tacitusi képét nem ismerjük, Neróét annál inkább ; közben a jószándékú és nem is koncepció nélküli, de esetlen Claudius alakjának elrajzolásában szintén része van a domitianusi tyrannus-sablon alkalmazásának. Ki akkor a pozitív hős, aki az elvetemült zsarnokok, züllött kalandorok, a sok gonoszság és erkölcstelenség tömkelegében a nemest, a jót képviseli? Tiberius nokaöccse és fogadott fia, Germanicus.

Az ifjú hős sugárzó alakja mindenért kárpótolná a történeti tényekben kevésbé járatos olvasót, oly mértékben egyesül benne mindannak ellentéte, amit környezetének rajzában undorodva szemlélünk. Ennek az ellentétnek érzékeltetésére álljon itt két részlet.

Az egyik még a *Historiae* II. könyvéből való. (70. c.) 69 nyarán Vitellius megszemléli a bedriacumi csatateret, ahol alvezérei leverték a másik trónigénylő, Otho csapatait. Tacitus az állati ösztöneinek élő Vitelliusról ezeket írja : «Mohó vágya arra ösztönözte (*concupivit*), — itt így hangzik fel az Alexandros-motívum! — hogy végignézze a friss győzelem nyomait. Undorító, szörnyű látvány volt : nyeven nappal a csata után széthasogott testek, csonka tagok, ovszlásnak indult emberi és lótetemek, az alvadt vérral megfertőzött föld, letaposott fák és vetések, — ijesztő pusztulás képe. Nem kevésbé embertelen látvány volt az is, hogy a cremonaiak babérgallyakkal és rózsákkal borították az odavezető utat, oltárokat állítottak és áldozati állatokat vágtak le, mint ahogy a királyok tiszteletére szokás. Ez a pillanatnyi vígság nemsokára nagy vészt zúdított rájuk. Ott volt Valens és Caecina (a két alvezér) is, ők mutogatták a csata helyét : innen nyomultak elő a legiók, innen indult ki a lovastámadás, innen zúdultak az ellenfélre a segédc csapatok. Közben a tribunusok és praefectusok össze-visszabeszéltek igazat és hamisat, nagyították saját tetteiket. Nagy lármával, örömujjongással a katonatömeg is letért az országútról, hogy újból felkeresse az ütközet helyét, megnézzze, megcsodálja a rakásokba halmozott fegyvereket és a hullahegyeket. De voltak, akiknek eszükbe jutott a sors változandósága, és meghatódott-

ságukban könnyekre fakadtak. Bezzeg nem fordította el szemét Vitellius, nem borzadt meg oly sok ezer római polgár temetetleniségének láttára; sőt nagy boldogan, mintha nem is sejtette volna közeli sorsát, áldozatot mutatott be a hely isteneinek.»

Lássuk most ennek a jelenetnek pozitív változatát! Tiberius trónra léptekor Germanicus, a rajnai legiók főparancsnoka, fényes haditetteket hajt végre. Az ellenség üldözése során eljut a teutoburgi erdő vidékére is, ahol Varus három legiója temetetlenül hevert. «Felébredt benne a vágy (*cupido invadit, πόθος ἔλαβεν αὐτόν!*), hogy a katonáknak és vezérüknek megadja a végtiszteességet, de a vele levő egész seregen erőt vett a szánakozás rokonai, barátai, és általában a hadiszerencse és az emberi sors forgandósága miatt... A szomorú helyek látása iszonyatos emlékeket idéz fel bennük. (A tábor-építmények maradványaiból következtetni lehetett a római sereg fokozatos felmorzsolódására, a katasztrófa lefolyására.) A síkság közepén csontok fehérlettek, ahol menekültek — elszórtan, ahol ellenálltak — egymásra halmozva. Ott heverték mellettük törött fegyvereik, kidólt lovaik tetemei, a közeli fák törzsén felfüggesztett koponyák. Az erdőben még állottak a barbárok oltárai, amelyeken a tribunusokat és a centuriókat feláldozták. A szerencsétlenség élő tanúi, akiknek sikerült elmenekülniük a csata színhelyéről vagy a fogságból, elmondták, hogy itt estek el a legatusok, itt ragadták el a legio-sasokat; hol kapta Varus az első sebet, hol vetett véget nyomorult életének; honnan szónokolt seregéhez Arminius; hány akasztófát állítottak, hány gödröt ástak; hogy úzótt csúfot hadijeleinkkel és sasainkkal Arminius. Tehát az ott levő római sereg a vereség után hat esztendővel eltemette a három legio maradványait, miközben senki sem tudhatta, hogy övéinek vagy idegeneknek a csontjait földeli-e el. Így valamennyit, mint barátjaikat, vérrokonaitak temették el szomorú megilletődöttséggel. Gyászuk elkeseredésbe csapott át, és nagy haragra gerjedtek ellenségeik ellen. A sírhalom emeléséhez az első gyephantot Germanicus helyezte el, kegyes kötelességének jeleként az elesettek iránt, és mint a jelenlevők fájdalmanak részese.» (Ann. I 60—61.)

Akár ez a két részlet is kellőképpen érzékeltetheti a különbséget egyrészről Vitellius, illetőleg *minden*, emberiségéből kivetkőzött hatalombitorló és martalóc szoldateszkája, másrészről a *virtus*-t, *humanitas*-t, *pietas*-t, *disciplina*-t megtestestítő, *igazi* római imperator és serege között. Persze Tacitus gondolatainak fejlődése során a pozitívumok nem a később írott *Annales* felé mutatnak: igaz, hogy a principatus egyre inkább kiforgatta mind a hatalom élvezőit, mind «alattvalóikat» emberi mivoltukból, és ez a degenerálódás Domitianusban tetőződik, ugyanakkor azonban Tacitus az előzményekben is egyre biztosabb jeleit fedezi fel a későbbi elaljasodásnak, és az *Annales*-ben még bizalmatlanabban nézi szereplőinek, elsősorban a zarnoki önkényt képviselő uralkodóknak az alakját. A *Historiae* és az *Annales* megfelelő részleteinek összevetéséből világosan következik, hogy Tacitus történetírói látása egyre komorabb, egyre reménytelenebb lett. (L. pl. Hist. III 25,2—3 és 51,1—2, ill. Ann. IV 28 stb.)

Hogy lehetséges, hogy ebben a reménytelenül komor tablóban a Domitianus vonásait magára öltött Tiberius rokona, Germanicus jelenti az egyedüli világos színfoltot? Germanicus az, aki mindenki másnál jobban érezheti a féltékeny és bizalmatlan zarnok gáncsoskodását; ő az, akinek szeretetében egymásra talál a szent hagyományokat őrző nobilitas és a Tacitus-

nál pozitív előjellel csak ebben az összefüggésben szerepeltetett római nép, — tehát aki minden flaviusi propagandánál igazabban testesíti meg a *concordia* arisztokratikus (cicerói) eszményét; ő az, aki bizonyára nem úgy indult volna a világhódító Alexandros nyomába sem, mint — talán — Traianus. Germanicus tetteinek leírásában számtalan helyen felcsillannak az Alexandros-történet, ill. Alexandros-regény motívumai (a sok közül egy: Ann. II 21: *quo magis agnosceretur, detraxerat tegimen capiti*; de a zendülő legiókat is úgy szereli le, mint Alexandros Opisnál), — legszembetűnőbben a halálának leírásához fűződő elmélkedés kapcsán. «Még az idegen népek és királyok is megsiratták, annyira nyájas volt a szövetségesek és szelíd az ellenség irányában. Külső megjelenése és beszéde egyformán tiszteletet ébresztett, ugyanakkor fensége és méltósága ellenére is mentes volt az irigységtől és gógtól. A gyászünnepeken külsejét, korát, halálának módját — már csak a halál helyének (Antiocheia, Babilón) közelsége miatt is — Alexandros sorsával hasonlították össze. Mind a kettő szép, előkelő származású férfi volt, és alig valamivel túl a harmincon idegen népek között esett áldozatul honfitársai merényletének. De míg Germanicus szeretetreméltó volt barátaihoz, mértéktartó az élvezetekben, egyszer házasodott, és törvényes gyermekei voltak, mégsem volt kevésbé kiváló hadvezér, bár a vakmerőség hiányzott belőle, és megakadályozták abban, hogy az annyi győzelemmel megrendített Germaniát rabigába döntse. Ha egyedüli intézője (*arbiter*, nem *dominus!*) lett volna a birodalomnak, ha jogszerűen az uralkodói állásba emelkedhetett volna, annál könnyebben elérhette volna Alexandros katonai dicsőségét, mivel kegyességben, mértékletességben és egyéb jótulajdonságok tekintetében úgysis felülmúlta.» (Ann. II 72—73.)

Ezt rebesgették Antiocheiában. Rómát ugyanakkor döbbenetes gyász ülte meg Germanicus halálhírére. «Hát ezért száműzték (*relegatum*) a világ végére! Ezt forralták a császári ház méregkeverői! Mennyire igazat beszéltek Drususról (Germanicus apjáról) annak idején az öregebbek: hogy az uralkodóknak (*regnantibus*, ti. Augustusnak és Tiberiusnak) nincs inyükre fiaik polgári gondolkodásmódja (*civilia ingenia*), és nem is más okból tették el őket láb alól, csak azért, mert úgy tervezték, hogy a jogegyenlőség felújításával visszaadják a római nép szabadságát.» (Ann. II 82: *populum Romanum aequo iure complecti reddita libertate agitaverint*.) Ehhez a minden egyes szóval sokat mondó tacitusi fogalmazáshoz most még csak annyit, hogy abban az áttekintésben, amelyet az író az *Annales* egy másik helyén (III 26—28) a római alkotmány történeti fejlődéséről ad, — egészen az augustusi «békéig» (*dedit iura, quis pace et principe uteremur; acriora ex eo vincla...*) — a XII tábláról azt olvassuk, hogy «ezek a törvények voltak az utolsók, amelyek még a jogegyenlőségen alapultak» (*finis aequi iuris*). Vagyis Tacitus azt az ideális állapotot, amelyet a Nervával felvirradó «boldog századtól» várt, nem találta meg Traianus Rómájában, még kevésbé a principatus korábbi évtizedeiben; Augustus glóriás személyével kapcsolatban sem voltak illúziói, de ugyanezt a kiábrándultságot tapinthatjuk ki nála a köztársasági múltra vonatkozó célzásaiban is. A királyok korában nyilván nem lehet keresnivalója, — marad az a néhány évtized a királyok kiűzésétől a XII táblás törvényekig, ahova «köztársasági» eszményeivel, szabadságvágyával, idejétmúlt ábrándjaival visszamenekülhetne. A «szabadság» visszaszerzésére csak egy lehetőség mutatkozott, de Germanicus halálával ez az ábránd is szertefoszlott...

Ezek után azt kérdezhetnék tőlem, hogy mennyiben jelenthet számunkra eleven értéket ez a rendi állásában veszélyeztetett arisztokrata, Engels kifejezése szerint «a régi, patriciusi vágású és patriciusi gondolkodású rómaiaknak ez az utolsó képviselője», tehát ez a szigorú történeti megítélés szerint reakciós jelenség? Annyiban, hogy minden idők egyik legnagyobb íróművésze és jellemábrázolója, hogy a soraiból kiizzó politikai szenvedélyével más korok jószándékú, becsületes, haladó törekvéseit erkölcsi igazukra ébreszti, és így mind a mai napig az maradhatott, aki évszázadok óta volt: a neve ellenére «nyugtalanító», felrázó, mozgósító, nevelő hatású Tacitus.